

CÎTEVA OBSERVAȚII ȘI NOTE CRITICE CU SPECIALĂ PRIVIRE LA PARTEA ISTORICĂ A MONOGRAFIEI ETNOGENEZA ROMÂNILOR DE I. I. RUSSU

În anul 1981 a apărut, sub egida Editurii Științifice și Enciclopedice din București, cartea *Etnogeneza românilor. Fondul autohton și componenta latino-romanică*.

Lucrarea are 466 pagini, o structură complexă, chiar sofisticată, cuprinzînd, de fapt, trei compartimente mari: unul de comentariu istoric (partea I, cap. III/1, 2, 4; VI/4; VII 1—4; VIII/1—6), un capitol de comentariu lingvistic (partea I, cap. 1, II, III/3; VI/1—6; V/1—5) și un repertoriu al „materialului lexical autohton” (partea II, p. 241—446). Acesta constituie baza pentru comentariul lingvistic și ocupă aproape jumătate din economia cărții. Bineînțeles, textul este însoțit de un aparat critic amplu, abrevieri și bibliografie (p. 13—24), indici (p. 427—448) și două rezumate: unul în limba franceză (p. 449—458) și altul în limba germană (p. 459—466).

Lucrarea este, fără îndoială, o realizare de valoare din punct de vedere lingvistic, dar și istoric, fiind prima care încearcă să îmbine la o scară amplă, monografică chiar, realizările istoriei vechi (pentru epoca etnogenezei) cu cuceririle cele mai noi ale lingvisticii. I. I. Russu (de acum prescurtat în text I.I.R.) afirmă că (p. 11) „monografia... [este] fundamentată deopotrivă pe materialul lingvistic... și pe cel general istoric-arheologic”. Dar de fapt autorul a încercat să explice procesul etnogenezei românești numai, sau aproape numai, prin resturile thraco-dace din limba română. Domnia sa a vrut să realizeze de fapt o demonstrație în sens invers celei istorice privind etnogeneza prin prisma evoluției limbii, (p. 27)... „se pune accentul principal pe factorul considerat ca cel mai edificator, limba populară românească. În jurul limbii, considerată ca document istoric de prim rang pentru problema noastră, se impune gruparea celorlalte mărturii literar-istorice, arheologice, epigrafice, numismatice...” Mai precis vorbind, cei 160 de termeni — acceptați de I.I.R. ca thraco-daci — îi oferă prilejul ca, după o rerevizuire, rerediscutare și chiar rereulare, să facă un excurs asupra procesului etnogenezei românești. De aici constatarea că, departe de a corespunde titlului, cartea operează de fapt numai cu un segment din aspectul lingvistic al procesului etnogenezei românești. De aceea cred că un alt titlu ar fi fost mai potrivit.

Încercarea lui I.I.R. este numai un aspect al multiplelor tentative din istoriografia noastră de a găsi un drum mai clar, mai veridic, în complicatul, îndelung studiatul și — de ce să nu o spunem — în încă mult discutatul proces al etnogenezei românești.

Pentru noi, cei care am crescut aproape de I.I.R. și ne obișnuisem cu acribia sa științifică, cu tehnica informării complete și cu o corectitudine exemplară a citării, cartea de față constituie o surpriză neplăcută. Pe de o parte metoda de lucru a lui I.I.R. și mai ales concepția sa istorică (dar poate și cea lingvistică) nu ni s-au părut de această dată convingătoare. Pe de altă parte lucrarea are numeroase lacune de informare, greșeli de fond, de interpretare și dă dovadă chiar de o anumită lipsă de orientare. Aceste lipsuri vin în discordanță cu vastitatea documentării și erudiția autorului și se datorează, poate, tocmai faptului că autorul însuși a considerat cartea sa ca „o schiță cu caracter preliminar” (p. 35). Oricum trebuie privită ca atare.

Trei sînt motivele care m-au îndemnat să afirm cele de mai sus:

1. Explicația clară a cauzelor care au dus la păstrarea în limbă a unor termeni autohtoni, la adoptarea latinei populare și modificarea ei de către autohtoni ar fi cerut o demonstrație istorică mult mai clară și mai documentată (mai ales din partea unui lingvist care a lucrat mult în domeniul istoriei vechi — caz aproape unic în istoriografia noastră). În fond această demonstrație istorică ar fi trebuit să reprezinte coloana vertebrală a comentariului unei astfel de lucrări, explicînd

și procesele care s-au petrecut în limbă. Din păcate, partea de demonstrație istorică a cărții este mult sub așteptări (*tezi mai jos*).

2. Lipsesc aproape în întregime explicațiile (anunțate dealtfel în titlu) în legătură cu latina populară adoptată de autohtoni „componenta latino-romanică”. Nu se discută aproape nimic în legătură cu diversificarea latinei pe zone etnice din Imperiu, în legătură cu fonetica, morfologia, sintaxa și lexicul; nu se face un raport statistic pe domenii de activitate socială între fondul latin acceptat și cel autohton pe care l-a înglobat. Un asemenea raport ar fi explicat poate într-o mai bună măsură cauzele persistenței anumitor cuvinte autohtone. Probabil, — ca un fel de reacție la faptul că lucrările privind istoria limbii române au acordat și acordă încă un spațiu relativ limitat substratului thraco-dacic — I.I.R. a căutat să forțeze tocmai acest domeniu, neglijându-l pe celălalt și manifestându-se vehement contra tendințelor latiniste și latinizante (indiferent de data lor). Dar această ultimă lacună a cărții lui I.I.R. — într-un fel de metodă și concepție lingvistică — face să apară încă o disonanță între titlul (important și pretențios) și conținutul propriu-zis al lucrării. Adoptarea unei asemenea poziții constituie, poate, una din multe exagerări, de care chiar I.I.R. menționează că nu a fost scutită cartea sa (p. 36).

3. Trebuie, de asemenea, subliniat că cele 160 de cuvinte autohtone, ce constituie fondul de lucru al cărții, sînt numai, sau mai ales, crezul său personal. Mai sînt și alte păreri și la noi în țară și aiurea în lumea lingviștilor, iar metoda de lucru a autorului (I.I.R.) nu este întotdeauna și de toți acceptată. *Modul închisat, chiar aistoric în care concepe I.I.R. contribuția fondului autohton de cuvinte (de fapt a populației autohtone) la procesul etnogenezei, constituie încă o exagerare și — din cauza lipsei de legătură cu istoria — lasă deschisă ipoteza că formarea limbii și poporului român s-a putut face oriunde în Balcani*. Căci dacă acest fond autohton de cuvinte nu apare susținut de o bază etnică cu o civilizație proprie, bine delimitată, avînd dezvoltate toate domeniile vieții sociale, pe un teritoriu bine delimitat, elementul esențial al demonstrației lipsește.

O recenzie constructivă (istorică și lingvistică) la această carte ar fi cerut un spațiu foarte mare de tipar. Din acest motiv ne-am limitat în chip deliberat, numai la cîteva observații și note în legătură cu aspectele deficitare ale părților istorice ale cărții.

Chiar și partea de comentariu lingvistic apare, și pentru un neinițiat într-ale lingvisticii, foarte complicat și confuz explicată. *Ea este marcată de extrem de multe repetări și reluări de texte întregi*. Este adevărat că I.I.R. scrie în „Cuvîntul înainte” că lucrarea „a preluat... foarte mult din rezultatele noastre precedente, mai ales din *Elemente autohtone în limba română*, cap. I—III, părți din capitolul IV și întreg lotul lexical „româno-albanez”; iar la p. 37 scrie: „Acest capitol (capitolul II) este în linii generale identic cu capitolul I din monografia *Elemente autohtone în limba română...*, p. 13—47 avînd modificări mai ample în bibliografia și cercetările din ultimul deceniu asupra substratului”. Urmărind însă textul cărții de care ne ocupăm, pas cu pas, se poate spune că este vorba de o identitate de 100% a textelor trecute aici din *Elemente autohtone...* Textul a fost pur și simplu copiat din prima carte, astfel că paragrafe întregi, însumînd zeci de pagini, au trecut de fapt dintr-o carte în alta. Uneori (doar în cîteva cazuri) I.I.R. a modificat cîteva cuvinte sau ordinea cuvintelor la început de rînd, dar apoi textul curge neschimbat. De văzut: ER, II, p. 37—50=EA, partea I, p. 13—46; ER, III, p. 71—96=EA, partea I, p. 48—76; ER, IV, p. 97—117=EA, partea I, cap. III, p. 78—102; ER, V, p. 118—128=EA, partea II, III, p. 217—225; ER, V, p. 134—138=EA, partea I, IV, p. 104—108; ER, VI, p. 141—155=EA, partea I, IV, p. 108—124. *Se poate spune, deci, fără teama de a exagera, că „Elemente autohtone”... a fost turnată nemodificat, aproape cuvînt de cuvînt în „Etnogeneza românilor”, doar capitolele au fost împrăștiate după nevoile sumarului nou*. Forme identice de repetări sau nemodificate întîlnim însă pe tot parcursul lucrării. Sînt și substituirii care nu corespund cu conținutul textului (ex.: p. 114 populațiile preromane: traco-dacii; etc.). Dacă ne gîdim că la rîndul ei „*Elemente autohtone*” a luat părți întregi din „*Limba traco-dacilor*” și apoi din „*Ilirii*” (pentru curiozitate vezi p. 26—28, 28—30, 31, 34, 128 din *Ilirii* și respectiv 71—72, 72, 73, 83, 88 din *Elemente autohtone...*) situația devine de-a dreptul delicată, supărătoare chiar, pentru editori și aproape jenantă pentru un savant de talia lui I. I. Russu.

Partea aceasta din carte cuprinde aprecieri extrem de critice la adresa unor contribuții din trecut, autori cărora I.I.R. aproape că le impută că nu au gândit așa cum gîdea dînsul în anul 1980. Școala Ardeleană și Petru Maior cel puțin sînt criticați tot timpul pentru poziția lor „puristă”. I.I. Russu nu s-a gîndit măcar să facă deosebirea între poziția intransigentă a lui P. Maior și cunoștințele sale reale privind limba. Aș vrea să citez doar o frază din „*Istoria, lucrurile și întîmplările românilor*” (p. 25) care arată că P. Maior era conștient de fenomenele petrecute în limbă: „precum limba cea românească fu supusă acestor nenorociri, așa și surorile ei limbi, adică cea italienească, cea frîncească și spaniolească, din însoțirea cu năvălitoarele ghinte varvare nu mai puțin schimbare avură a suferi, care într-un chip după osebirea ghintelor de care fură năpădite”. Și aș mai vrea să amintesc lui I.I.R. cîteva cuvinte ale lui P. Maior scrise tocmai pentru acei dintre „urmași” care ar avea de obiectat la lucrarea sa: „Pentru aceea, oricarele binevoitoriu cetitoriu de va face pînă cîndu nu se va da timpu pe îndelete toate a le procoti, acé bunătate cu minc să-mi arate vre-o aminteală de o va afla în Istoria aceasta, cu mulțumitoare inimă sînt gata a o îndrepta... nu pot să mă lingușescu mie că doară nici o greșală nu s-au vîritu aici...” (citată după M. Protase, *Petru Maior*...). Nu mai vorbesc despre aprecierile lui I.I.R. în legătură cu contribuțiile unor autori mai apropiați de zilele noastre sau chiar contemporani, aprecieri care de multe ori sînt inutile și prea aspre. *În schimb, aspectul autocritic sau prudența științifică lipsesc aproape cu totul în propria sa carte.*

Să ne întoarcem însă la scopul pe care ni l-am propus. Deci, I.I.R. a prelucrat și expus în forme absolut proprii anumite părți ale procesului istoric legate de etnogenază. Mînat însă de un fel de substratomanie lingvistică (există și un fel de substratomanie arheologică pe care I.I.R. o critică vehement, vezi p. 34) el a neglijat, ba chiar a negat rezultatele cercetărilor istorice și mai ales arheologice. *I.I.R. nu și-a dat seama că a periclitat soarta tuturor realităților lingvistice, care pot apare și apar la fel de singulare și pot fi privite exact prin aceeași prismă prin care o priveau și o mai privesc încă tocmai cei pe care atît de viguros și neiertător îi critica de-a lungul textului său.* Mai concret spus: procesul istoric nu este clar și temeinic expus, chiar la nivelul primitiv (după părerea domniei sale!) în care se află realizările de acum ale arheologiei. Mecanismul și condițiile de desfășurare ale procesului istoric nu au fost suficient argumentate pentru a lămurii posibilitatea și realitatea aculturației (sau interculturației). Faptul de limbă nu-și găsește, deci, explicație în cadrul acestui proces istoric astfel expus și apare străin pe locul dat.

Deși afirmă că și-a fundamentat tezele „deopotrivă” pe documentația lingvistică și arheologică (istorică) I.I.R. scrie: (p. 155) „Factorul documentar nou nu poate să fie decît elementul lexical autohton anteroman care — cum s-a spus — aduce o contribuție substanțială în problema etnogenezei românilor, pentru care mijloacele documentare ale istoriei vechi și medievale a românilor (scrise, literare) sînt cam aceleași ca în vremea lui Roesler, Hașdeu sau Hunfalvi — cam aceleași și posibilitățile de interpretare. Un progres mai mare au făcut epigrafia și descoperirile de caracter roman în legătură cu ținuturile noastre, în sensul că avem mai multe achiziții materiale (mai ales arheologice), fără a putea spune însă că rezultatele și concluziile lor ar fi adus prea multă lumină pentru clarificarea problemelor luate în discuție”. *Propozițiile de mai sus exprimă fără echivoc atît metoda de lucru cit și modul de a gîndi a lui I.I. Russu și, în același timp, indică limitele lucrării sale.*

Partea istorică a demonstrației — alcătuită chiar și la I.I.R. numai din rezultatele cercetărilor arheologice(!), ar fi trebuit să fie (așa cum spuncam mai sus) baza argumentației și pentru procesul de prelucrare și sinteză lingvistică. Ea ar fi trebuit să reflecte locul, momentul, modul și chiar cauzele acceptării limbii latine și păstrării unor cuvinte autohtone. Această parte este, cum arătăm mai sus, insuficient documentată, primitiv expusă, cuprinzînd inexactități, lacune și confuzii, dar mai ales greșeli de interpretare care pot duce (și duc parțial) la rezultate opuse dorinței lui I.I.R. Afirmatia mai sus citată a lui I.I.R. conține în același timp o exagerare și un neadevăr. Exagerarea se referă la creditul prea mare acordat de autor fondului autohton de cuvinte. *Din punct de vedere strict istoric acesta nu reprezintă decît confirmarea în limbă a continuității etnice a dacilor în epoca romană și partea lor de contribuție (lingvistică) la romanizare.* Atît! Deci, a explica numai prin acest aspect etnogeneză — mai ales în felul cum a încercat I.I.R. — constituie o exagerare. Neadevărul se referă la epigrafie —

domeniu în care I.I.R. este încă cel mai avizat cercetător de la noi — *Epigrafia a făcut într-adevăr progrese, dar contribuția ei la problema discutată în carte este aproape nulă!* Insuși I.I.R. scrie la p. 186: „elementele geto-dace în inscripții sînt puține, de caracter echivoc”; formularea aceasta se mai repetă. În schimb, zicem noi, epigrafia a contribuit mult la lămurirea unor aspecte ale istoriei economice, administrative și militare a provinciei. *Ea a adus contribuții importante la un domeniu cu totul ocolit de cartea lui I.I.R.: romanizarea, materializarea lingvistică a contactului cultural daco-roman, specificul, caracteristicile și inovațiile limbii latine provinciale din Dacia, transformările prin care a trecut această limbă, fonetismul etc. etc.*

În ce privește arheologia, această știință auxiliară este cu totul nedreptățită de formularea mai sus citată și, după modul cum au fost înțelese și folosite rezultatele ei, se pare că a rămas o enigmă pentru I.I.R. Începînd de la a lui C. Daicoviciu *La Transylvanie dans l'antiquité* (1945) arheologia românească a căpătat o metodă, o concepție de lucru. Ea s-a orientat spre căutarea și adunarea dovezilor privind continuitatea (în general), spre alcătuirea unui fond documentar amplu și serios pentru demonstrarea etapelor etnogenezei (civilizația dacilor, romanizarea Daciei, continuitatea dacică în provincia romană, contribuția dacilor la aspectul general al civilizației daco-romane, continuitatea daco-romană după 271 e.n. etc.). *Contribuțiile arheologiei — așa puține cum sînt încă — constituie singurele elemente palpabile ale procesului istoric al etnogenezei.* Nimeni nu mai așteaptă izvoarul minune care să explice în scris acest proces. Datele arheologice de care dispunem astăzi s-ar fi cerut plasate, într-o carte ca a lui I.I.R., cu explicații detaliate, cu interpretări pertinente pentru fiecare din cele trei etape ale procesului la care se referă și I.I.R. în amintita carte. Se vede însă că realizările arheologice i-au scăpat lui I.I.R. care nefiind arheolog și neînțelegînd metodele de lucru ale acestei științe, nu a înțeles nici schema demonstrației arheologice nici pînă acum. Cel puțin ceea ce a afirmat în legătură cu arheologia și modul cum apar folosite în cartea sa datele arheologice nu lasă loc unei alte interpretări.

Lucrarea lui I.I.R. include pentru această parte istorică (ca, de altfel, și pentru cea lingvistică) și unele trăsături care nu-i erau caracteristice autorului sau mai precis pînă în ultimii ani nu s-au făcut vizibile. *Ne referim la neglijarea citării complete, corecte și cronologice, la inițierea unui sistem de citare preferențială și chiar sentimentală (după simpatia sau antipatia față de autor) la lacunele de transformare numeroase și curioase.* Prezența acestor trăsături ne face să ne întrebăm dacă ele sînt de atribuit autorului în întregime, sau, măcar în parte, trebuie să le punem pe seama manierei cu care redactorii comprimă sau restrîng, după situație, unele texte științifice.

Pentru ca cele afirmate de noi să nu rămînă simple formulări nejustificate vom expune mai jos lacunele lucrării, împărțite în mai multe grupe: I. lacune de informare și lipsuri la citare; II. afirmații contradictorii; III. greșeli de concepție istorică; IV. greșeli de exprimare.

I. Lacune de informare și lipsuri la citare

a) Lipsuri la citare

1. Una din cele mai vizibile și mai simțite lipsuri în partea lingvistică a cărții lui I.I.R. constă în eludarea și nefolosirea literaturii privind lingvistica romanică. Am aminti mai întîi cartea lui C. Tagliavini „*Originile limbilor neolatine*” (București, 1977) unde s-a prezentat o sinteză amplă și de principiu a schemei generale de formare a limbilor neolatine. Cartea include și problemele privind substratul (în principiu și pentru fiecare limbă în parte) (p. 65—120) explicînd chiar și exagerările pe această linie. C. Tagliavini (ca și mulți alții) nu are încredere în metoda de lucru a lui I.I.R., iar rezultatele obținute prin această metodă le consideră nesigure (op. cit., p. 113, nota 174; 120) din cauza sistemului bazat pe reconstrucția indoeuropene. Probabil, că acesta este motivul pentru care I.I.R. s-a supărat pe el (C. Tagliavini) și îl menționează o singură dată nesemnificativ ca „italianul Tagliavini” (p. 282). Faptul că nu a citat cartea lui C. Tagliavini, face ca de multe ori idei, păreri explicate deja bine acolo să reapară în cartea sa destul de confuz. Aș menționa doar cîteva din observațiile lui C. Tagliavini referitoare la substrat, mult mai bine și mai clar formulate decît la I.I.R.: (p. 70—71) „venind în contact cu idiomuri diverse [limba latină] exercita și

în același timp suferea o influență mai mult sau mai puțin însemnată"; „latina, deși era relativ unitară în mica sa patrie primitivă de origine, trebuia să se diferentieze treptat în diversele regiuni"; (p. 71) „Atita vreme cit legătura politică cu centrul era strînsă, aceste diferențe au trebuit să fie limitate; cînd în urma evenimentelor politice această legătură s-a slăbit și s-a rupt cu totul, diferențele s-au accentuat"; „că latina însăși a suferit o influență considerabilă din partea idiomurilor popoarelor supuse este un fapt confirmat". Analiza făcută de C. Tagliavini problemelor legate de substrat, chiar dacă e succint expusă și poate simplist prezentată — față cu vederile lui I.I.R. — reprezintă o teorie acceptată și aplicată de mai toată lumea lingvistică.

2. (p. 143—144): vorbind despre limba latină adoptată în provincii ar fi trebuit citate și comentate informațiile din cartea lui H. Mihăescu „*Limba latină din provinciile dunărene ale Imperiului Roman*" (București, 1960) și varianta ei mai recentă în limba franceză „*La langue latine dans le sud-est de l'Europe*" (București—Paris, 1978). Trebuiau redată aici constatările autorului în legătură cu inovațiile, trăsăturile specifice, formele fonetice noi sau cele lexicale ale limbii latine din Dacia (sau zona mai largă din care face parte). H. Mihăescu este citat la p. 68, la cap. IV/3 și în alte locuri numai pentru cuvintele romanice comune cu albaneza. Niciodată însă nu a fost citat pentru fondul adevărat al cărților sale. Nici nu mai vorbesc de faptul că aici trebuia citat și S. Stati (*Limba latină în inscripțiile din Dacia și Schytia Minor*, București, 1961) pentru observații similare asupra limbii provinciale. Comentariul asupra specificului limbii latine provinciale, fonetismul ei, etc. i-ar fi dat soluții mai bune pentru problema etnogenezii.

3. (p. 68): nu este deloc citată lucrarea lui A. Vraciu (*Limba daco-geților*, Timișoara, 1980). Cu toate lipsurile ei — referitoare mai ales la fondul lexical propriu-zis — ea cuprinde un istoric al cercetărilor și un comentariu asupra valorii cuvintelor autohtone, ce nu puteau fi neglijate.

4. În legătură cu etnogeneza ar fi fost de citat sinteza scrisă de C. Daicovicu, E. Petrovici și Gh. Ștefan „*La formation du peuple roumain et de sa langue*" (București 1963), mai ales p. 34—38 sau Al. Graur cu lucrarea *Formation of the romanian language* (în *Footnotes to the romanian history*, I, București, 1975, p. 24—31).

5. În general i se poate reproșa faptul că nu a folosit sau citat nici o lucrare teoretică generală de lingvistică romanică și foarte puține lucrări de filologie romanică. Aș menționa aici pe cea mai la îndemînă I. Jordan—M. Manoliu, *Introducere în lingvistica romanică*, București, 1965, unde se analizează raportul dintre latină și „autohtonă"; nu este citată nici cea mai recentă ediție a „*Istoriei limbii române*" (1978) de Al. Rosetti, deși în aceasta sînt explicate mai pe larg schimbările suferite de limba latină pe teritoriul de formare a limbii române, inovațiile ei fonetice la contactul cu limba dacică. Numărul de cuvinte acceptat de Al. Rosetti ca autohtone a crescut considerabil (în ciuda afirmației lui I.I.R. de la p. 59—60).

6. (p. 146): vorbind despre „o analogie din Romania apuseană" I.I.R. nu citează nimic din literatura care i-a oferit date pentru analogie. În schimb scrie că A. Philippide a fost singurul care s-a gândit să compare elementele autohtone din română cu cele din alte limbi romanice. Afirmația este nejustificată și incompletă. Chiar și I. Jordan și M. Manoliu (*op. cit.*, p. 265—266) fac o astfel de comparație.

b. Lipsuri de informare

1. (p. 7): afirmă despre D. Cantemir că pare a fi primul care a semnalat existența unor cuvinte dace în limba română. Trebuie menționat și faptul curios la D. Cantemir care în cap. I din *Descrierea Moldovei* și în *Hronicul vechimii moldovlahilor* (ediția Gr. Tocilescu, 1901, p. 104) este de acord cu exterminarea geto-dacilor, iar la p. 217 (din prima carte) vorbește chiar de o retragere totală, dar vremelnică la 270 e.n.?

2. În schimb ar fi trebuit menționat istoricul sas Georg Soterius (mort la 1728), se pare într-adevăr primul care a susținut că poporul român s-a născut din contopirea dacilor cu romanii și care a subliniat existența unor resturi de limbă dacică în limba română (cf. A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p. 226; idem, *Daco-romano saxonica*, București, 1980, p. 123—129). Tot aici era de amintit și un alt istoric sas Andreas Wolf (1780) care, vorbind despre fondul roman al limbii române, arăta că în cursul etnogenezii sale

s-au păstrat și adăugat substraturi tracice și slave (cf. A. Armbruster, *Daco-romano saxonica*, p. 145).

3. Dacă pe cei de mai sus i-a uitat sau i-a neglijat, în schimb face o mare nedreptate lui Naum Rîmniceanu. Citez după St. Bezdechi (*Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Rîmniceanu*, Cluj—Sibiu, 1944, partea I, p. 51): „din cele 10 părți în care s-ar împarte elementele componente ale graiului nostru...” „patru părți ale limbii sunt latine, două părți sunt italiene deși corupte și acestea ca cele mai de sus, o parte și jumătate din limba bulgarilor și a sîrbilor dintr-o continuă învățare a cărților și a contactului, coruptă și aceasta, iar jumătate de parte constînd din diferite limbi mai ales din numirile străine ale comerțului”. Este o formulare frumoasă, care dovedește o apreciere dreaptă și chiar reușită, ca și cunoștința relativ întinse de lexic. Sigur că astăzi ea poate fi emendată. Cu această formulare Naum Rîmniceanu nu poate lipsi dintr-un istoric al substratului limbii noastre.

4. (p. 33): nici chiar stolnicul C. Cantacuzino nu trebuie uitat, fiind și el printre primii care au sugerat o componentă dacică a poporului român (cf. *Cronici române*, I, București, 1961).

5. (p. 39): I. Budai-Deleanu nu admitea numai posibilitatea unor simple relații între daci și romani. El a susținut existența unor astfel de relații. Pentru a demonstra această ipoteză el cita în sprijinul său afirmațiile altor istorici, printre care sasul Michael Lebrecht (cf. A. Armbruster, *op. cit.*, p. 143; după I. Pervain, *I. Budai-Deleanu. Scrieri inedite*, Cluj, 1970; ediție îngrijită, studiu introductiv și comentarii de... p. 187—188): „măcar că datinii erau potrivnici și îi ura, totuși mulți dintr-inșii prin căsătorii se înfrăținesc cu romanii și cu prilejul de obște al ieșirii Romanilor din Dacia au rămas pe loc”.

6. (p. 184): în legătură cu ceramica dacică nu trebuia ocolită citarea lucrărilor lui C. Daicovicu (cf. *AISC*, 3, 1936—1940; *La Transylvanie dans l'antiquité*, p. 120) primele care au menționat și interpretat prezența ceramicii romane în castele, orașele și așezările provinciei. D. Protase a completat documentația pînă la nivelul anului 1966. După această dată descoperirile au fost strînse de N. Gudea (pînă în anul 1974) care le-a comentat (cf. *Limes 10 Xanten*, 1974, p. 325—329). Curioasă mi se pare în acest sens afirmația de la p. 184 unde I.I.R. susține că populația dacică a fost supusă unor deplasări limitate („din punctele ori zonele evacuate unde s-au ridicat și orașe romane”). Această afirmație contrazice tot ce a afirmat I.I.R. în legătură cu ceramica dacică. Trebuie să subliniem că arheologii susțin tocmai inversul situației. Căci ceramica dacică de epocă romană a apărut și acolo unde înainte nu avem urme dacice. Este cazul majorității castrelor (dacă nu chiar a tuturor), cea mai mare parte din orașe etc. Vorbind însă despre ceramica dacică nu trebuie să cădem în extrema cealaltă. S-au păstrat, e adevărat, materiale dacice, dar proporția lor este mică (2—5%) și este vorba numai de anumite forme de vase, relativ bine definite. Chiar și în mediul rural — despre care I.I.R. afirmă că este dacic! — cantitatea de ceramică lucrată cu mîna în manieră dacică este mult mai puțină în comparație cu ceramica provincială (cf. D. Protase, *Cimitirul de la Soporul de Cîmpie*, București, 1980). Mai trebuie subliniat că, vorbind despre unitățile auxiliare formate din daci, trebuia citat C. Daicovicu (*La Transylvanie*, 1938; etc.).

7. (p. 199, nota 70): în legătură cu fișa de teren reocupată de Imperiul roman la nordul Dunării în secolul IV e.n., în afară de literatura citată care se referă numai la Oltenia (!!!) trebuiau citați M. Macrea (*Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 464—468) și, mai ales, E. Chirilă și colab. (*Drei Münzhorte aus dem Banat 4 Jh.*, Timișoara, 1974, p. 94), care au încercat demonstrarea cu argumente (la fel de tari ca pentru Oltenia) posibilitatea reocupării Banatului sau a unei bune părți din el la Imperiu în secolul IV e.n.

8. (p. 203, nota 2): „K. Horedt comunicare verbală 1958”. Dar între timp K. Horedt a scris: „*Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958 (plus o variantă în limba germană a acestei lucrări), și câteva articole mai mici în legătură cu același subiect. Toate analizau și explicau mai bine decît comunicarea verbală dovezile continuității pentru Dacia intracarpatică. Aș sublinia că bibliografia referitoare la această temă nu depășește — cu excepția unei singure lucrări — anul 1968. Excepția însă este citată prin alipire lîngă titlurile vechi, fără ca datele ei să fie folosite.

9. (p. 203): vorbind despre cercetările arheologice din castele Daciei menționează numai săpăturile pînă în anul 1961 ca și cum după această dată nu s-ar

mai fi cercetat castru. Oare așa să fie? Nu cumva abia după 1961 au început cercetări mai sistematice și mai numeroase în castru? Nu cumva abia după această dată avem planuri sistematice de castru, cu organizarea interioarelor, probleme de faze, arhitectură etc. etc.? Eu afirm că abia după 1961 (ca să luăm data la care s-a oprit I.I.R.) se poate opera cu datele despre castru din punct de vedere arheologic și mai ales după această dată au apărut evidente o serie de aspecte cronologice, istorice și tehnice care nici măcar nu erau întrevăzute în 1961.

Aș sublinia aici că afirmația lui I.I.R. referitoare la faptul că în castru nu sînt urme concludente postaureliene (p. 203) este falsă! Descoperirile de la Moigrad (monede, inscripție creștină), Comalău (fibule), Mehadia (monede), Bologa (incl), Sărățeni (inmormintări), Vețel (obiecte, fibule și monede), Jupa (construcții și monede), Turda (monede, fibule), Cristești (monede), Cincșor (monede) etc., arată cu totul altceva. Ba mai mult, în castrul de la Jupa a apărut și un tezaur cu piese din secolul IV e.n. (vezi E.Chirilă și colab., *op. cit.*).

10. (p. 205): În legătură cu materialul monetar datat după 271 e.n. explicațiile și datele sînt expuse aproape amatoricește. Sigur că nu se poate pretinde unui nespecialist în numismatică cunoașterea întregii literaturi numismatice și, mai ales, o viziune de sinteză asupra circulației monetare postaureliene în Dacia. Dar a susține că monete postaureliene s-au găsit doar la „Ulpia Traiana, Alba Iulia, Turda, Cluj, Cristești etc.“ ... „Iernut pe valea Mureșului“ și a limita comentariul istoric la simpla lor prezență este astăzi inadmisibil. *De fapt nici aici limita de informare nu depășește anul 1967!* Pentru această parte trebuia prezentată o listă (un tabel) al localităților cu descoperiri, împărțite în două grupe: localități romane provinciale unde circulația monetară a continuat și localități unde apar numai descoperiri monetare post 271 e.n. Localitățile din ambele grupe sînt cu zecile (cf. Protase, 1966, pp. 158—184; E. Chirilă și colab., *op. cit.*, E. Chirilă și colab., *Tezauru și descoperiri monetare în Muzeul orașului Sighișoara*, Sibiu, 1972; O. Toropu, *Romanitatea țirzie și străromânii în Dacia traiană subcarpatică*, Craiova, 1976; vezi, mai recent și E. Chirilă și colab., *Tezauru și descoperiri monetare în Muzeul județean Mureș*, Tg. Mureș, 1981). În afara descoperirilor monetare izolate și a tezaurilor mai demult cunoscute trebuiau semnalate o serie de depozite și tezauru nou descoperite: Bistrița, Laslea, Gherla (E. Chirilă și colab., în *ActaMP*, III, 1979, p. 525). Nici nu mai vorbesc de faptul că I.I.R. nu a sesizat tocmai acele caracteristici ale circulației monetare postaureliene care sînt legate și explică o fază importantă a etnogenezei: *continuitatea etnică postaureliană (continuitatea neîntreruptă aproape a circulației monetare, continuitatea folosirii monetei romane ca instrument de schimb tocmai pe vechile vetre de locuire provincială, mutațiile economice și sociale survenite în epoca post 271 e.n., structura tipic provincială a circulației din fosta Dacie în raport cu teritoriile locuite de barbari etc. etc.)*. Toate acestea sînt caracteristici importante pentru continuitatea vieții în forme romane, atestînd, deci, tocmai forța și mecanismul romanizării și, deci, cristalizarea formelor proprii ale romanității carpatice. Era de ajuns să compare situația circulației monetare din fosta Dacie cu situația similară din teritoriile locuite de barbarii sarmați (cf. D. Gabler, în *Römer und Germanen in Mitteleuropa*, Berlin, 1975, p. 98) pentru a demonstra etnicul populației din fosta provincie și caracteristicile vieții ei.

11. (p. 204, nota 3): În legătură cu creștinismul daco-roman I.I.R. se citează pe sine (cu repertoriul din anul 1958) și *Istoria României* (editată în anul 1960). Lista obiectelor creștine apare incompletă, neorganizată (aproape numai piesele din anul 1958 la care se adaugă, disparat, câteva din descoperirile noi cu bibliografia respectivă). Piesele nu sînt clasificate, nu sînt așezate cronologic, iar comentariul asupra lor (istoric sau lingvistic) lipsește cu desăvîrșire. Numărul descoperirilor, grupele de piese, proveniența lor permiteau în anul 1980 o analiză mai profundă, exploatîndu-se aspecte economice, sociale și spirituale mult mai semnificative. Datele oferite de I.I.R. sînt depășite cu mult nu numai prin numărul mărit al descoperirilor (aproape dublu) cît și, mai ales, prin posibilitățile de interpretare. Un simplu repertoriu și enunțarea faptului de continuitate nu mai sînt astăzi soluții. Bibliografia în legătură cu creștinismul daco-roman este lacunară. Nu sînt citați: C. Daicovicu, M. Macrea, D. Protase (*op. cit.*, p. 141—153), iar I. Barnea cu cele trei repertorii recente ilustrate ale sale nici nu este amintit (cf. *Corsi di cultura ravennate e bizantine*, Ravenna, 1971; *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Roma, 1977; *Arta creștină în România*, I, București, 1979).

12. (p. 204): „descoperiri mărunte care (deși nu pot fi considerate în aceeași măsură creștine) se datează în intervalul de timp amintit. De la Alba Iulia și Cluj se cunosc multe exemplare din așa-zisele fibule „cu capete de ceapă”. Să fie oare aceste fibule „într-o oarecare măsură” creștine? Poate, dar ar trebui ca I.I.R. să ne spună de unde deține această prețioasă informație. *Căci dacă ar fi așa cum afirmă dînsul, problema creștinismului daco-roman ar fi rezolvată definitiv.* Astfel de fibule avem în fosta Dacie în numeroase localități (dar pe care I.I.R. nu le cunoaște) și în cantități relativ mari: orașe (Sarmizegetusa, Alba Iulia, Cluj, Moigrad, Turda), castru (Comalău, Turda, Moigrad), așezări (Ațel, Făgăraș, Hălmeag, Sopor, Obreja etc., cf. I. H. Crișan, în *ActaMP*, III, 1979, p. 275—320).

13. (p. 203—204): vorbind despre locuirea orașelor în epoca postauleriană pomeniște numai Ulpia, Apulum, Potaissa și Napoca. Această listă este incompletă. În afara acestora mai trebuiau amintite Moigrad, Jupa, Ampelum, Romula dar și o serie de „țirguri” (localități mai ridicare): Vețel, Slăveni, Cristești etc. (cf. D. Protase, în *Dacoromania*, I, 1975, p. 51). În al doilea rînd, situația locuirii postauleriene este mult mai complexă decît apare la I.I.R. La Napoca, de pildă, apar post 271 e.n. trei centre diferite de locuire daco-romană: în fostul oraș roman (înmormîntări, reconstrucții monede, cf. I. Hica, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 221), în Mănăstur (așezare, cuptor, monede, cf. E. Chirilă, *ActaMP*, II, 1977, p. 53), în Becăș (bordeie, monede). La Potaissa situația se prezintă cam tot așa; în afară de monede mai sînt înmormîntări și mai multe grupe de obiecte romane tîrzii provenind din Imperiu (cf. M. Bărbulescu, în *Potaissa*, II, 1981, p. 161—167).

În general, istoria postauleriană este tratată simplist, menționîndu-se diversele dovezi de continuitate. Istiografia nu poate însă rămîne la infînit în acest stadiu al interpretării. Problema nu se mai pune acum la a face dovada continuității. Astăzi s-a trecut deja la studierea aspectelor detaliate ale vieții fie economice, fie sociale din fosta provincie.

14. (p. 208, nota 12): pentru datele oferite de Priscus Panites trebuia citat nu I.I.R., ci *FHDR*, II, p. 215 sq. sau în cel mai rău caz G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, VIII, București, 1936 — Ambasadele lui Priscus.

15. (p. 189): vorbește despre dacii liberi fără a aminti studii de bază pentru acest subiect, ca M. Macrea, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 171—200; cf. și o variantă în l. franceză a acestui studiu (Praga, 1966); E. Dörner, *Die freien Daker zwischen den Flüssen Mureș und Criș*, în *VII Internationales Kongres für Vörun- und Frühgeschichte*, Praga, 1966; S. Dumitrașcu—T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit, Satu Mare, 1967*; Gh. Bichir, *La civilisation des Carpes II—III-e siècles à la lumière des fouilles archéologiques*, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 177; Gh. Bichir—Eug. Popescu, *Cercetările de la Mătăsaru și contribuția lor la cunoașterea culturii materiale a dacilor liberi*, în *StComPitești*, I, 1968, p. 85 sq.; idem, *Cultura carpică*, București, 1973; S. Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele III și VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București, 1974, p. 23—62 etc.; Gh. Bichir, *Dacii liberi în secolele II—IV e.n.*, în *Revista de istorie*, III, 1980, p. 443—469. În general, pentru epoca postauleriană informațiile lui I.I.R. s-au limitat la lucrarea lui D. Protase (*Problema continuității în Dacia...*, București, 1966). Dar și datele acestei lucrări au fost preluate trunchiat. Adăsurile sînt foarte puține. Lipsesc lucrări ca: C. Preda, *Circulația monetelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, în *SCIV*, 23, 3, 1972, p. 375—415; L. Bârză, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V e.n. Cimitirul de la Bratei*, București, 1973; L. Bârză, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979; M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, în *Potaissa*, II, 1980, p. 161—187; E. Chirilă—N. Gudea, *Economie, populație și societate în Dacia intracarpatică în primul secol după abandonarea Daciei (275—380 e.n.)*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 123—154, ș.a.

Se poate spune deci că și în acest caz informația este în întîrziere cu 10—15 ani.

II. Contradicții

1. (p. 143): „Ar fi absurd a ne imagina că latina ar fi adus din afară, luate de la alte populații provinciale, vocabule de factură indoeuropeană neromană (sa-tem)”. Afirmarea aceasta mi se pare... absurdă și contrazice chiar propria „teorie” în legătură cu romanizarea. În Dacia s-a practicat o colonizare oficială cu

elemente romanizate din tot Imperiul roman. Avem atestate în provincie grupuri mai mari sau mai mici de dalmați, pannoni, dardani, sirieni, illiri etc. *Tocmai de aceea li se acordă un rol de factor în romanizarea dacilor pentru că ei veneau în Dacia deja romanizați* (vezi și I.I.R., p. 89). *Aceasta înseamnă teoretic că și ei au putut păstra în limba latină pe care o vorbeau vocabulele autohtone* (dalmate, illire, pannonne etc.) *pe care le-au adus cu ei în Dacia*. Ceea ce susținem noi aici nu e chiar nou. C. Tagliavini (*op. cit.*, p. 73) scria: „coloniștii romani nu aduceau în provincia latina pură”... (p. 90) „sînt cuvinte celtice atestate pe întreg teritoriul romanizat din Imperiu (din Portugalia pînă în România)”. Afirmatia de mai sus a lui I.I.R. vine în contradicție chiar și cu ce a afirmat dînsul la p. 153: „nu este posibil ca factorul ilir să fie străin de procesul sintezei etnolingvistice”.

2. În legătură cu cele de mai sus intervine o contradicție. La p. 234, reproducînd un text după E. Petrovici, I.I.R. scrie că „romanii au contribuit cu foarte puține elemente etnice propriu-zise la formarea deosebitelor popoare de limbă romanică”. Nu știi dacă acest citat trebuia preluat cu atîta siguranță. La p. 144 scrie, dealtfel, că „romanii erau desigur o minoritate”. Pentru provincia Dacia, cel puțin, socotim că aceste afirmații nu se prea potrivesc. Nu se potrivesc, dealtfel, nici cu ceea ce I.I.R. scrisese deja la p. 172 „populația Daciei (n.n. preromane) suferise grave pierderi”. Un calcul simplu ne arată o altă situație. Dacă admitem pentru Dacia preromană o populație de circa 500.000 locuitori (cf. C. Dai-covicu, *Istoria României*, I, București, 1960, p. 267) și apreciem pierderile de război la cel puțin 150.000 locuitori, rămîne o populație de 350.000 daci. Dacă la această populație (*care este pentru întreaga Dacie preromană, deci, pentru teritoriul provinciei este mai mică*) se aduc cel puțin 65.000 soldați (cifra aproape dublată de soțiile și copiii lor) și cel puțin 150.000 de coloniști — pentru un teritoriu mult mai mic decît Dacia preromană — ajungem la o cifră sensibil apropiată, care arată că și aportul etnic roman trebuie luat în considerare.

Dar I.I.R. putea face o comparație și mai simplă, care îl ducea la același rezultat. O simplă privire aruncată peste cea mai completă hartă a Daciei preromane arată un număr de circa 80 localități. În același timp harta provinciei Dacia arată peste 400 (cf. D. Protase, în *RRH*, VIII, 1, 1969, p. 3—14). Nu trebuie uitată nici rulara prin lăsare la vatră a militarilor, adică faptul că tot la 20 de ani întreg efectivul armatei din provincie se elibera. Chiar dacă numai jumătate din acest efectiv (veterani) rămînea în Dacia, tot s-au mai adăugat în cîteva prime generații zeci de mii de străini la populația autohtonă.

3. (p. 236): „Pentru întreaga Romania orientală rămîne partial valabilă constatarea făcută la 1881 cu privire la populația din Dacia carpatică: în aceste rîmășițe ale populației romane sau romanizate nu trebuie să-ți imaginezi purtători de cultură din partea cărora să fi putut pleca vreo influență culturală asupra popoarelor care după evacuarea oficială a țării de către romani s-au așezat aici”. *Afirmatia este gravă. Ea vine în contradicție cu toată istoria romanizării și cu datele obținute pe cale arheologică* (cf. D. Protase, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 182). Ea contrazice chiar ceea ce a încercat să refacă dînsul (I.I.R.) mai jos (pe aceeași pagină 236) „după o regrupare și cristalizare social-politică (acea populație rustică) a exercitat o influență largă în cultura materială și spirituală a popoarelor emigrate”.

4. (p. 144): „cum au putut ele [cuvintele autohtone] pătrunde în limba „romanilor” stabiliți aici?” se întrebă I.I.R. „Firesc ar fi fost ca aceștia să le fi împrumutat de la localnici, ceea ce însă este greu de imaginat”. Afirmatia aceasta apare de neînțeles. Și, de fapt, tot ceea ce urmează pe această pagină după ea este tot atît de confuz și încleșcit. De unde să fi luat „romanii” cuvintele autohtone dacă nu de la localnici? Ori le-au adus cumva cu ei din sud. de la tracii din Balcani? Reapare iar faptul că I.I.R. nu a înțeles ce înseamnă romanizarea și drept urmare complică în așa fel interpretarea acestui proces încît el însuși nu mai poate explica anumite părți ale acestuia.

5. (p. 145): „substratul lexical preroman este (în română) mai puternic ca oriunde”. Oare așa să fie? C. Tagliavini scria (*op. cit.*, p. 100): „influența substratului celtic, care este cea mai serioasă din domeniul romanic, nu se limitează doar la urme lexicale, ci se extinde la tendințe fonetice, la elemente formative și la compunerea cuvintelor”. S-ar putea ca I.I.R. să fi avut în vedere lexicul (p. 148) și nu aspectul cantitativ, unde apropierea cu fondul celtic sînt evidente. Dar I.I.R. nu menționează astfel de lucruri pentru substratul autohton din limba noastră (p. 244—245), deci, nu poate fi chiar așa.

6. (p. 191): „viața agrară și în special cea păstorească, desfășurându-se peste tot [în Dacia romană] și întotdeauna în forme arhaice, conservatoare mereu aceleași (cu foarte puține adausuri...)”; (p. 194): „unde [Dacia romană] formele economice și cultura materială... au continuat să rămână aproape aceleași, pe bazele și cu îndeletnicirile arhaice [...] cu unelte vechi și practici ancestrale...”; (p. 185): „ceramica dacică rudimentară lucrată cu mâna, se menține în provincie începând din Latène-ul dacic târziu!” Astfel de formulări apar cu totul opuse celei de la p. 204 „lucrarea pământului și exploatarea bogățiilor naturale se făcuse în forme specific române” (vezi și p. 188, unde a preluat de la D. Protase alte formulări opuse celor de mai sus). Mai mult, astfel de formulări sînt exagerate și neadevărate. *Nu se poate concepe menținerea unor forme arhaice de viață, predominante, de vreme ce ai acceptat romanizarea, care înseamnă pătrunderea transformărilor, a inovațiilor peste tot, în toate domeniile vieții, chiar și în cele mai elementare.* Dacă ar fi fost așa cum scrie I.I.R. ar fi însemnat păstrarea în întregime a terminologiei dacice în aceste domenii. Or se știe că lucrurile stau cu totul altfel (cf. I. Jordan—M. Manoliu, *op. cit.*, p. 260). Dealtfel, chiar și I.I.R. (p. 244—245) dă pentru aceste domenii de activitate numai cîțiva termeni autohtoni. *Situația din limbă nu înseamnă oare că latina a pătruns în aceste domenii de activitate ca urmare a unor transformări economice de fond, de organizare, care cu distrus vechile „structuri ancestrale”?* Cercetările arheologice efectuate în așezările rurale din provincie au arătat clar modificările produse post cucerire: schimbarea în parte a modului de locuire, modificări de organizare, apariția unui sistem nou de construcție, pătrunderea unor unelte mai moderne, modificarea aproape în întregime a ceramicii utilizate etc. (cf. D. Protase, în *RRH*, VIII, 1, 1969, p. 9; idem, în *Banatica*, I, 1971, p. 93—104). În orice așezare dacică din epoca romană raportul între ceramica romană provincială și cea dacică este de cel puțin 90%—10%. ba poate chiar mai mare. Chiar și în viața pastorală s-au petrecut modificări de fond, de structură. Am să dau un exemplu la întîmplare: analizele osteologice efectuate pentru castrul de la Bologa (jud. Cluj) de P. Georoceanu și colectivul său de lucru (Institutul Agronomic din Cluj-Napoca) au arătat clar că după cucerire s-a petrecut înlocuirea rasei primitive de bovine autohtone cu rasa superioară adusă de romani. *De asemenea, a fost constatată apariția unor metisi, dovadă clară a sistemului de ameliorare al raselor practicat de coloniști*” (cf. *ActaMP*, III, 1979, p. 427—447). Un asemenea proces (căci cazuri similare au mai fost identificate) explică în bună parte și latinizarea terminologiei pastorale, mai ales dacă ne gîndim că procese similare s-au putut petrece și cu alte specii de animale.

7. (p. 200): afirmația că „sub stăpînirea triburilor barbare în migrație a rămas numai pătura rustică” și nota 72 „după dezagregarea organizării municipale, a decăderii și dispariției orașelor [...] acestea nu mai puteau juca nici un rol în viața fostei provincii”, apar opuse celei de la p. 203 „centrelor urbane continuă să fie locuite în forme modeste și în secolul următor (după anul 271) cel puțin pînă la invazia hunilor”. Primele două citate nu constituie numai exagerări evidente ci și greșeli. *Nu trebuia uitat nici o clipă că mai ales la orase sau foarte arcașe de ele au apărut toate urmele creștine (pînă în secolul VI e.n.); acolo au fost găsite cele mai multe din produsele romane tîrzii (fibule, opaițe, cercei, pandantive etc.); acolo se concentrează cele mai multe monede romane.* Sîntem de acord că viața municipală s-a „dezagregat”, că orașele au început să decadă; însă în raport cu epoca precedentă; ele au continuat să concentreze mult timp încă elementele principale ale vieții economice: producția de ceramică, ateliere, circulația monetară, spre ele s-a orientat fluxul comercial, etc.

8. (p. 199): „încît și după 271, populația romanizată din zona Daciei carpatice avea legături continue sau intermitente, dar destul de intense, cu romanitatea sud-dunăreană [...] și pe cale „oficială”. Cred că formularea poate fi emendată astfel: după 271 legăturile cu Imperiul roman au fost continue pînă la sfîrșitul secolului IV e.n., cînd — după dezastrul de la Adrianopole — Imperiul roman a pierdut pentru bună bucată de timp controlul graniței nordice. Legăturile au fost apoi reluate, dar din nou întrerupte de năvălirile hunice... etc. Ce poate să însemne „legături oficiale” sau „pe cale oficială” e greu de spus. Poate numai faptul că Imperiul a avut mereu tendința de a reveni.

9. (p. 91): „dar latina populară nu putea fi limitată la cercurile acestor elemente mai „răsărite” cu raporturi și rosturi de seamă în aparatul militar [...]”;

(p. 144): „ar fi greu de admis o influență atât de puternică din partea „barbarilor“ provinciali încât pătura cultă suprapusă a romanilor să fi primit numeroase și foarte importante cuvinte în limbă“. Afirmațiile mi se par cel puțin curioase. Este evident pentru toată lumea că limba populară nu este a cercurilor mai „răsărite“ sau „a păturii culte suprapuse“, deci, nu la acest nivel au intrat cuvintele dacice în limba latină și nu aici trebuie căutate.

10. (p. 199): „Dar oare „barbarii“ (goți, carpi sau alții, sarmați etc.) luînd în stăpînire provincia printr-un aranjament cu comandamentul roman acceptau ușor să li se cedeze un teritoriu desertat complet de populația muncitoare?“; (p. 200): „schimbarea de regim de la 272—273“. În primul rînd, teoria cedării provinciei prin „aranjament“ este de mult desuetă în istoriografia noastră (vezi Gh. Diaconu, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 195.; K. Horedt, în *SCIV*, 18, 1967, p. 575, 577—578, 579, 581). S-a precizat pe baze arheologice sîngure faptul că goții nu au ajuns în Dacia decît în a doua parte a secolului IV e.n. și s-a contestat posibilitatea cedării prin aranjament a Daciei. Teoria unei cedări prin aranjament apare nouă la I.I.R. și pare preluată direct de la A. Alföldi (cf. *Siebenbürgen in Altertum*, Budapesta, 1940, p. 91; idem, în *CAH*, XII, 1939, p. 150—153). În al doilea rînd, această teorie este contrazisă de I.I.R. la p. 205 unde scrie „numai după dislocarea carpilor în jurul anului 300 goții înaintează spre apus în fostele teritorii ale acestora“.

11. (p. 234): „românii nu au din latinitatea antică altă moștenire decît structura gramaticală a limbii, unica legătură cu lumea romanică“. Mi se pare, de asemenea, o afirmație curioasă și chiar periculoasă și tot atât de exagerat antilatinistă ca și multe amintite mai sus. Dealtfel, se pare că I.I.R. a împrumutat-o direct de la „italianul“ Olschki (cf. *Dacoromania*, VIII, p. 279—280), criticat la vremea lui vehement de S. Pușcariu; vezi și C. Tagliavini (*op. cit.*, p. 453, nota 464). Se pare însă că am moștenit mai mult limba decît structura gramaticală, limbă pe care am particularizat-o. La fondul principal de cuvinte, la fonetică se mai adaugă și religia, anumite tradiții, sărbători, terminologie juridică de bază etc. etc. (vez. P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 172—173).

III. Greșeli de metodă și de concepție istorică

1. Demonstrația istorică a unei cărți cu un asemenea titlu (chiar dacă s-ar fi limitat numai și numai la fondul autohton de cuvinte) trebuia să dezvolte trei părți esențiale, de care au fost și rămîn legate dovezile privind procesele de limbă și etapele de formare a limbii și poporului român.

a. O primă parte trebuia să se refere la Dacia (teritoriile locuite de daci) înainte de cucerirea romană. Această parte lipsește din cartea lui I.I.R., căci ceea ce există la p. 76—77 nu are ponderea și organizarea cerută pentru problemele pe care le discută. Nu se poate concepe astăzi o evaluare și o explicare a persistenței fondului autohton de cuvinte fără să se prezinte (chiar schematic) istoria dacilor cu toate compartimentele ei: teritoriu, viață economică (producție, comerț, consum, circulație), viața și organizarea socială, cultura materială și spirituală. *Numai o astfel de prezentare poate explica și justifica o anumită bogăție de cuvinte (lexic), existența unui idiom comun, dacă nu unitar, și poate justifica capacitatea de rezistență în fața latinei, deci, posibilitatea de a lăsa urme în limba nouă.* A expune istoria Daciei preromane după bibliografia de la p. 76, nota 11, adăugînd cîteva lucrări la p. 79 nota 26, fără a le folosi de fapt, mi se pare un lucru curios, ca să nu zic straniu. Aici trebuiau neapărat citate și folosite — în afară de cele menționate în sus-numitele note — o serie de lucrări importante ca: I. H. Crișan, *Ceramica geto-dacilor*, București, 1969; C. Preda, *Monetele geto-dacilor*, București, 1978; acum mai nou I. Glodariu—E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979 și chiar alte lucrări de mai mică întindere (R. Vulpe, R. Tantău, M. Babeș etc.), dar care acoperă domenii diverse de activitate. Ceea ce ar fi trebuit să scoată I.I.R. din aceste lucrări, eliminînd astfel o greșeală de metodă, ar fi fost: a. precizarea ariei de locuire a geto-dacilor; b. densitatea și intensitatea acestei locuiri (aspecte demografice); c. caracteristicile locuirii; aspecte arhitectonice, legătura cu forme de relief etc.; d. precizarea principalelor elemente de cultură materială și spirituală cu caracterul lor unitar și specific; e. nivelul de dezvoltare al civilizației dacice în raport cu cea a tracilor sud-

dunăreni și apoi în raport cu civilizația elenistică și romană. Raportarea la aceste elemente i-ar fi permis precizarea unor trăsături ale limbii, care au stat la baza unității lingvistice și etnice a lumii traco-dace. Sublinierea unor astfel de trăsături era aproape obligatorie pentru a dovedi posibilitatea teoretică de a lăsa urme lingvistice pe tot teritoriul locuit astăzi de români.

b. O a doua parte a demonstrației istorice ar fi trebuit să explice situația dacilor din provincie, transformările care s-au petrecut în viața lor, modul și ritmul în care au fost pătrunși de civilizația romană cu toate aspectele ei, pe scurt: procesul romanizării în Dacia. Această parte pare prezentată mai pe larg (p. 168—194) dar cam la nivelul lăsat de D. Protase în anul 1966. Partea cu izvoarele, reliefulurile columnei, unități militare formate din daci, toponimele sînt repetări arhicunoscute. Comentariul de la p. 187, privitor la relațiile directe între daci și romani aduce a romantism curat. Elementele de arheologie și numismatică (p. 183—184) sînt prezentate și interpretate deformat și simplist.

c. Cea de a treia parte a demonstrației ar fi trebuit să prezinte situația daco-romanilor pînă la contactul cu slavii. Este o parte atît de slab expusă încît putem spune că aproape că lipsește (cf. p. 203). Nu se prezintă nimic sistematic și cronologic, nici aria pe care se desfășoară evenimentele, nici diferențierile între diversele zone ale teritoriului de formare, nici etapele. Nu apar aspectele speciale ale vieții economice, sociale, aspecte din viața spirituală, date în legătură cu limba. Sînt pur și simplu enumerate o parte din dovezile arheologice (cu lipșuri, confuzii și erori). Semnificația lor istorică și mecanismul proceselor economice, sociale în epoca postareliană a scăpat autorului.

2. Dar eroarea fundamentală care apare în mai multe locuri în lucrare constă în neînțelegerea procesului de romanizare. Acest fapt nu numai că nu i-a permis o explicație bună a procesului istoric, deci, și a modificărilor, mutațiilor din limbă, dar l-a dus pe I.I.R. — așa cum s-a văzut — la formulări confuze, greșite chiar, care amenință și puținul cîștig de pînă acum. În primul rînd, nu există la I.I.R. o definire clară: ce este romanizarea? Aceasta apare cînd ca proces social-istoric, cînd ca fenomen social-istoric (p. 88—89), fără a se remarca deosebirea fundamentală între cei doi termeni (cf. *Materialism dialectic și istoric*, București, 1964, p. 126). Voi cita cîteva formulări înaintea de a comenta: (p. 88—89): „romanizarea este un proces social-istoric în primul rînd de natură lingvistică și culturală, mai puțin propriu-zis etnic“; (p. 88): „limba autohtonilor nu a fost integral înlăturată din latina populară“; (p. 95): „romanizîndu-se în bună măsură (în primul rînd limba și etnonimul „romanus“; (p. 198): „dacii își păstrează vechile așezări... romanizîndu-se numai prin limbă“; (p. 194): „pierzînd (populația autohtonă) în primul rînd factorul care era și este mai specific: limba“; (p. 194): „impunîndu-i în primul rînd limba“; (p. 194): „dacii își păstrează vechile așezări... romanizîndu-se numai mijlocul de expresie și comunicare: limba“; (p. 235): „(populațiile rurale autohtone) romanizate prin grai (limba cotidiană substituită) dar prea puțin prin forme de viață economică socială, culturală și politică“. La comentariul în legătură cu aceste formulări trebuie să subliniez mai întîi că definiția citată de la p. 88—89 a fost enunțată mai întîi de R. Vulpe (în prefața la cartea lui V. Pârvan, *Dacia*, București, p. 17) și apoi de C. Daicoviciu—H. Daicoviciu (în *Buletin informativ A.S.S.P.*, 1, București, 1977, p. 31). Bineînțeles, nici una din lucrările mai sus amintite nu au fost citate. În al doilea rînd, în legătură cu politica Imperiului roman față de popoarele cucerite există o axiomă asupra căreia toți istoricii au căzut de acord: „Roma nu-și impunea propria limbă; în general popoarele supuse erau cele care doreau să se ridice din punct de vedere cultural folosind latina“ (C. Tagliavini, *op. cit.*, p. 70—71). Ba mai mult, la paragraful 32. 1, 2 din *Digestele* lui Ulpianus, ne putem da seama chiar de aplicarea juridică a acestei axiome.

În al treilea rînd, o parte dintre formulările lui I.I.R. sînt total nepotrivite, ba mai mult, unele dintre ele (p. 235) pot fi luate chiar drept dovezi ale romanizării.

Deși m-am mai pronunțat în legătură cu conceptul de romanizare (vezi *Apulum*, XIII, 1975, p. 95—109) mi se pare util să repet aici cîteva lucruri. Le voi repeta mai ales pentru cei care au zîmbit atunci cînd am încercat să teoretizez romanizarea pentru Dacia, cei care nu au observat că acolo s-a folosit cea mai recentă bibliografie, ce aducea și integra teoretizările de la noi într-un circuit european.

Romanizarea trebuie privită ca un aspect cronologic al procesului numit aculturație sau interculturație (cf. R. Bastide, în *Encyclopedia Universalis*, I. Paris, 1971), proces care înseamnă și designează contactul între două civilizații. Romanizarea nu poate fi un fenomen pentru că este mult mai complexă. *Ea este un proces istoric petrecut într-o perioadă bine determinată de timp, pe un teritoriu bine delimitat (statul roman), cu intensități diferite de la loc la loc în cadrul acestui teritoriu, definind contactul între civilizația romană și o puzderie de culturi sau așa-zise civilizații aflate în jurul ei, dar pe o treaptă mult inferioară de dezvoltare.* Ea a însemnat înlocuirea, în primul rînd, a formelor de viață economică, socială, schimbarea în întregime sau aproape în întregime a ceea ce se numește cultură materială, a structurilor spirituale. Dar romanizarea nu a fost un proces unisens. S-a cedat dintr-o parte, dar s-a cedat și din cealaltă parte. Procentul cedărilor a fost direct proporțional cu forța civilizației respective. Procesul înlocuirii cuvintelor a fost evident ulterior începutului transformărilor din economie și viața socială și apoi s-a dezvoltat paralel cu aceasta. Înlocuirea limbii și apoi inovațiile noii limbi (tocmai datorită sintezei) reprezintă înclinarea practică a acestor transformări în fiecare compartiment în parte al vieții. Deci, înlocuirea limbii respective este doar materializarea acțiunii procesului, dar nu și procesul în sine. Cînd două limbi ajung în contact este firesc ca una să încerce să o înlocuiască pe cealaltă. Dar procesul de înlocuire este direct proporțional cu diferența dintre dezvoltarea economică, socială, cultura materială și cea spirituală a comunităților care vin în contact. Numai privită printr-o astfel de prismă poate fi înțeleasă și explicată romanizarea.

În cazul Daciei (ca și aproape peste tot, dealtfel, în Imperiul roman) a cîștigat civilizația romană, cea mai puternică, cea care era susținută de o viață economică bine structurată, administrație organizată, o structură socială, o organizare bună a justiției. *Nimeni dintre cei care s-au oprit asupra romanizării nu a afirmat încă posibilitatea unei înlocuiri integrate, totale.* Persistența — nu rezistența — fondului autohton a fost o realitate peste tot acolo unde a acționat procesul de romanizare. Este, deci, normal ca persistența etnicului, a formelor sale de cultură materială și spirituală — oricît de mic ar fi fost procentul lor — să fi lăsat urme și în limbă. Deci, tracii, dacii sau alți autohtoni cucerți de romani, nu au pierdut în primul rînd limba, ci abia în ultimul rînd, după ce le-au fost modificate structurile economice, viața socială, cultura materială etc. Dacă — așa cum scrie I.I.R. — dacii și-ar fi păstrat nealterate formele arhaice de viață, așezările, uneltele ancestrale, ceramica etc. nu ar fi putut învăța limba cea nouă decît în cadrul unor cursuri de limba latină organizate intensiv!

3. (p. 195): „În primul rînd s-au dezorganizat viața urbană și producția meșteșugărească“. Eu nu cred să fi fost chiar așa. În primul rînd s-a dezorganizat viața și organizarea municipală. Viața urbană a continuat. S-au dezorganizat sigur administrația, finanțele, apărarea provinciei. Dar meșteșugurile au continuat. Dovezile aduse de arheologie în legătură cu continuarea funcționării unor centre de fabricat ceramică, ateliere, saline (?), continuitatea circulației monetare și a fluxului monetar spre anumite centre, contrazic prompt cele afirmate de I.I.R. *Tocmai continuitatea producției meșteșugărești a permis păstrarea faciesului roman provincial și culturii materiale din fosta provincie încă cel puțin 100 de ani după 271 e.n.* A nega aceste dovezi arheologice înseamnă a te situa direct pe poziții neoeroeseriene.

4. (p. 172): „spre a umple asemenea goluri... remediind depopularea parțială... a trebuit să fie aduși coloniști“. I.I.R. a uitat că la romani colonizarea avea cu totul alt scop decît simpla populare (cf. Fr. Vittinghoff, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Viena, 1951; vezi și A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford, 1973). Aș zice că la romani colonizarea avea mai mult un scop politic, militar chiar, în nici un caz acela de a popula niște locuri nepopulate!

5. (p. 187): „localnicii [dacii] reduși la șerbie în cea mai mare parte“. Oare să fi existat șerbia și instituția ei în provincia Dacia?

6. (p. 185): vorbind despre ceramica fabricată în provincia Dacia I.I.R. face o împărțire interesantă și foarte curioasă: a. olărie daco-getică lucrată cu mîna...; b. olărie de factură romană... în a cărei compoziție o parte însemnată era ocupată de produse indigene mai vechi. *Reiese din această împărțire că aproape nu avem ceramică romană în provincia Dacia!!* Este aici necesară o corecție radicală, de principiu: da, există aproape peste tot „olărie geto-dacică“, există și produse

ceramice hibride (rezultat al influenței reciproce dintre ceramica romană și cea dacică); procentul lor în totalul ceramicii cunoscute nu depășește 5—7% restul de 93—95% este ceramică provincială romană!

IV. Expresii nepotrivite

(p. 195—196): „și s-au surpat castrele, fortificațiile și alte construcții publice”; castrele și fortificațiile nu au fost construcții publice; (p. 196): „acțiunea corosivă și distructivă a intemperiilor vremii, a ploilor și frigului”; ploile și frigul sînt ele însele intemperii; (p. 179): „un specialist de azi în istoria militară J. Szilágyi”, dar cunoscutul specialist „de azi” a cam părăsit activitatea de prin 1960; (p. 304): „buton de garnitură” este de fapt cataramă; (p. 209): „barbarii la geți” etc.

Notele de mai sus, fie critice, fie încercînd să completeze anumite aspecte din cartea recenzată, au fost făcute mai mult pentru autor decît pentru cititorii cărții sale. Aspectele semnalate, deși uneori ar putea apare minore în raport cu importanța temei cărții, impietează prin suma lor asupra valorii ei. Dar dacă I.I.R. a văzut într-adevăr această carte ca o schiță preliminară pe care dorește să o îmbunătățească, punînd la contribuție toată erudiția sa, cred că va trebui măcar în parte, să preia sugestiile, observațiile și chiar criticile noastre.

NICOLAE GUDEA